

Özel Gereksinimi Olan Çocukların Ailelerinde Umutsuzluk ve Depresyon

Hopelessness and Depression in the Families of Children With Special Needs

¹Gülgün Durat, ¹Gümrah Duygu Atmaca, ²Aleattin Ünsal, ³Necat Kama

¹Sakarya Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sakarya, Türkiye

²Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tıp Fakültesi, Halk Sağlığı Anabilimdalı, Eskişehir, Türkiye

³Muş Korkut Devlet Hastanesi, Muş, Türkiye

Özet: Bu çalışma, özel gereksinimi olan çocukların ailelerinde umutsuzluk düzeyinin saptanması, umutsuzluk ile ilgili olduğu düşünülen bazı değişkenlerin incelenmesi ve umutsuzluk ile depresyon arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi amacı ile yapılmıştır.

Çalışma, Sakarya ilindeki özel eğitim kurumlarında eğitim gören özel gereksinimi olan çocukların ebeveynleri üzerinde yapılmıştır. Çalışma süresince Sakarya ilindeki özel eğitim kurumlarına müracaat eden ve çalışmaya katılmayı kabul eden toplam 109 aile çalışma grubunu oluşturdu. Çalışmanın amacına uygun olarak hazırlanmış görüşme formu, Beck Depresyon ve Umutsuzluk Ölçekleri gözlem altında aileler tarafından dolduruldu.

Bu çalışmada depresyon şüphesi sıklığı %36.7 olarak saptanmıştır. Depresyon Ölçeğinden alınan puanlar ile Umutsuzluk Ölçeğinden alınan puanlar arasında pozitif yönde bir ilişki saptanmıştır ($r=0.451$; $p=0.000$).

Özel gereksinimi olan çocukların ailelerinde umutsuzluk önemli bir ruh sağlığı sorunudur. Umutsuzlukla ilişkili değiştirilebilir olduğu bilinen faktörlerle ilgili olarak çözümler bulunması için daha kapsamlı çalışmalar yapılması, depresyon şüphesi olanların saptanması için koruyucu ruh sağlığı hizmetlerinin yaygınlaştırılması yararlı olacaktır.

Anahtar sözcükler: umutsuzluk, depresyon, engelli çocuk, ebeveyn

Durat G, Atmaca Duygu G, Kama N, Ünsal A 2017, *Özel Gereksinimi Olan Çocukların Ailelerinde Umutsuzluk ve Depresyon*, *Osmangazi Tıp Dergisi* 2017, 39(3) 49-57 **Doi:** 10.20515/otd.300262

Abstract: This study is carried out in order to determine the level of hopelessness in the families of handicapped children, to examine some variables that are considered to be related to hopelessness and to evaluate the correlation between hopelessness and depression. It is carried out among the families of handicapped children studying in private educational institutions in the province of Sakarya. A total of 109 family who were admitted to these institutions and volunteered to participate in the study made up the study group. They were given an interview form and Beck Depression Inventory and Hopelessness Scale was filled under observation.

In this study the frequency of suspected depression was found as 36.7%. There was a positive correlation between the scores of Depression Inventory and Hopelessness Scale ($r=0.451$; $p=0.000$).

Hopelessness among the families with special needs is an important mental health problem. It would be useful to conduct more detailed studies that could help to find solutions to convertible factors about hopelessness. It would also be beneficial to disseminate preventive mental healthcare services in order to detect suspected depression cases.

Key words: Depression, disabled child, family, hopelessness

Durat G, Atmaca Duygu G, Kama N, Ünsal A. 2017 *Hopelessness and Depression In The Families of Children With Special Needs*, *Osmangazi Journal of Medicine* 2017, 39(3) 49-57 **Doi:** 10.20515/otd.300262

1.Giriş

Aile; kan bağları, evlilik ya da evlatlık edinmeye bağlı akrabalık olarak adlandırılan, toplumun en küçük sosyal birimidir ^(1,2). Çocuk sahibi olmak, aileyi yapısal, gelişimsel, işlevsel olarak etkileyen, yaşantısında yeni düzenlemeler ve değişiklikler yapmasını gerektiren bir yaşam olayıdır ^(3,4). Aileler, dünyaya gelen bebeğin engelli olması durumuna hazırlıklı değildir. Bu nedenle çocuğun doğumuyla yaşanacak olan mutluluk ve sevinç duygusu yerini yoğun bir üzüntü ve endişeye bırakır ⁽⁵⁻⁸⁾. Yapılan çalışmalara göre, engelli çocuk yetiştirmek aileler için sağlıklı çocuk yetiştirmeye oranla daha fazla stres tepkisine ve psikolojik rahatsızlıklara neden olmaktadır ⁽⁹⁻¹²⁾.

Engelli çocuğa sahip olan aileler psikolojik açıdan olduğu kadar, maddi durum, eğitim durumu, yaşam tarzı, sosyal çevre ile ilişkiler gibi bir takım özel sorunlarla da karşılaşmaktadırlar ⁽¹³⁻¹⁵⁾. Bir çalışmada engelli çocuk yetiştirmenin normal çocuk yetiştirmeye göre üç misli daha fazla ek masraf gerektirdiği bulunmuştur. Ekonomik açıdan ortaya çıkan ek yük ailenin yaşamını sürdürmesinde birçok güçlüğe neden olmaktadır ⁽¹⁶⁾. Çocuğun engelli olması, ailelerin sosyal çevrelerinde, beklentilerinde, planlarında ve iş yaşamlarında büyük değişiklikler yaşamalarına neden olmakta, çocuklarının yaşadığı sağlık problemleri, gelişim güçlükleri ve bağımlılık gibi sorunlar strese neden olmaktadır ^(17,18).

Yapılan çalışmalarda birçok ailenin, özellikle bakım verici olarak annelerin engelli olan çocuklarına bakmak için işlerinden ayrıldıkları, güven sorunu ve kişisel memnuniyetsizlik duygusu yaşadıkları, ekonomik zorluk çektikleri, diğer aile fertleri ve eşleri tarafından suçlandıkları, üzüntü, bunalım, kızgınlık ve yalnızlık hissettikleri belirtilmiştir ^(15,19,20). Öncelikle bakım sorumluluğunu üstlenen kişiler olmaları nedeniyle, annelerin stres, umutsuzluk, depresyon ve anksiyete düzeyinin daha yüksek olduğu, yaşam kalitelerinin olumsuz etkilendiği gözlenmektedir ^(13, 18).

Umutsuzluk, gelecekte olumlu sonuçların olmayacağı yönünde beklentiler içeren bir duygudur. Bireyin gerçekçi bir nedeni olmadığı halde yaşantısına yanlış anlamlar yüklemesi, amacına ulaşmak için çabalamadığı halde bunlardan negatif sonuçlar beklemesi, başarısızlıklarıyla baş edemeyeceğini düşünmesi, problemlerini hiçbir zaman çözemeyeceğine inanması şeklinde tarif edilir ⁽¹⁸⁾. Horney, umutsuzluğu, başarısızlık olarak değerlendirilen durumlara karşı gösterilen ve olayın gerçek boyutları ile orantılı olmayan bir tepki biçimi olarak tanımlamaktadır ⁽²¹⁾.

Çocuklarının engelli olduğunu öğrenen ailelerin bir kısmı sağlıklı bir şekilde bu durumun üstesinden gelirken, çok büyük bir çoğunluğu umutsuzluk hissetme, toplumdan kendilerini izole etme ve çocuğun davranışsal problemleri ile baş edememe gibi sorunlar yaşamaktadırlar ⁽²²⁾. Engelli çocuğun varlığı ile aile başlangıçta şok, inkar, depresyon, suçluluk, öfke, utanma, umutsuzluk, kendine ve çocuğuna acıma daha sonra da geleceği ve topluma uyumu konusunda kaygı yaşar. Bu duygular zamanla aileyi tamamen etkisi altına alır, strese girmesine neden olabilir. Aileler, yaşam tarzlarını ve rutinlerini yetersizliği olan çocuklarına uygun şekilde yeniden düzenlemek, günlük hayatın gereklerini yerine getirmede zorlanmak, kişiler arası ilişkilerde gerginlik, geleceğe yönelik beklentilerde ve amaçların yerine getirilmesinde motivasyon kaybı, kendilerini sosyal yaşamdan soyutlamak ve savunmasızlık gibi uyum bozucu tepkiler geliştirmektedirler ^(9,11,19,20- 23). Dünya Sağlık Örgütüne göre gelişmekte olan ülkelerde engellilik oranı %12'dir. Türkiye'de ise 6 milyon engelli bireyin yaşadığı rapor edilmektedir ⁽²⁴⁾. Literatürde engelli çocukların ailelerinde depresyon ve yaşam kalitesi ile ilgili birçok çalışmaya rastlanmıştır. Ancak özellikle umutsuzluğun üzerinde duran çalışma sayısı sınırlıdır. Ailelerin yaşadığı umut duygusu çocukların engelliliklerinin üstesinden gelmeleri ve uzun dönemde ailelerinin onları desteklemeleri açısından önemlidir ⁽¹¹⁾. Bu nedenle çalışma, özel gereksinimi olan çocukların ailelerinde umutsuzluk düzeyinin saptanması,

umutsuzluk ile ilgili olduğu düşünülen bazı değişkenlerin incelenmesi ve umutsuzluk ile depresyon arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi amacı ile yapılmıştır.

2. Gereç ve Yöntem

Çalışma, Nisan 2014 - Aralık 2014 tarihleri arasında Sakarya ilindeki özel eğitim kurumlarında eğitim gören özel gereksinimi olan çocukların ebeveynleri üzerinde yapılan kesitsel tipte bir araştırmadır. Çalışma süresince Sakarya ilindeki özel eğitim kurumlarına müracaat eden ve çalışmaya katılmayı kabul eden toplam 109 aile çalışma grubunu oluşturdu.

Çalışmanın yapılabilmesi için gerekli izinler ve 05/02/2014 tarih ve 3 sayılı Etik Kurul onayı alınmıştır.

Çalışma grubunu oluşturanların bilgilendirilmiş sözlü ve yazılı onamları alındıktan sonra çalışmanın amacına uygun olarak hazırlanmış anket formlar gözlem altında görüşülen aile üyesi tarafından dolduruldu. Çalışmamızda hekim tanılı otizm, down sendromu, özel öğrenme güçlüğü, konuşma yetersizliği, yaygın gelişimsel bozukluk, dikkat eksikliği ve hiperaktivite bozukluğu, davranış bozukluğu, işitme yetersizliği ve fiziksel yetersizliği olan çocuklar özel gereksinimi olan çocuklar olarak kabul edilmiştir.

Çalışmanın amacına uygun olarak literatür doğrultusunda hazırlanmış olan anket form, çocukların doğrudan bakımı ile ilgilenenlerin bazı sosyo-demografik özelliklerini, çocuklarla ilgili bazı bilgileri, umutsuzlukla ilişkili olduğu düşünülen bazı değişkenler ile umutsuzluk ve depresyon ölçeklerinin sorularını içermektedir.

Bu çalışmada umutsuzluk düzeyinin belirlenmesi için Beck Umutsuzluk Ölçeği (BUÖ) kullanılmıştır. Bu ölçek, 1974 yılında Beck ve arkadaşları⁽²⁵⁾ tarafından geliştirilmiş olup, Türkiye’de geçerlilik ve güvenilirlik çalışması Seber ve arkadaşları⁽²⁶⁾ tarafından yapılmıştır. Ölçek, bireyin geleceğe yönelik olumsuz beklentilerini ölçer. Yetişkinler için uygulanabilir olan ölçek, evet ve hayır olmak üzere iki seçeneğe sahip 20 sorudan oluşmaktadır.

Bireyden kendisi için uygun gelen ifadeleri “evet”, uygun olmayanları ise “hayır” olarak işaretlemesi istenir. Ölçekte yer alan sorulardan 11 tanesinde “evet” seçeneği, 9 tanesinde ise “hayır” seçeneği 1 puan alır. 1, 3, 5, 6, 8, 10, 13, 15, ve 19. Sorularda “hayır”; 2, 4, 7, 9, 11, 12, 14, 16, 17, 18, ve 20. Sorularda ise “evet” yanıtı için birer puan verilir. Alınabilecek puanlar 0-20 arasında değişmekte olup, yüksek puanlar umutsuzluk düzeyinin yüksek olduğunu gösterir.

Bireylerin depresif belirti şiddetinin değerlendirilmesi için Beck Depresyon Ölçeği (BDÖ) kullanıldı. Beck ve arkadaşları⁽²⁷⁾ tarafından 1961 yılında geliştirilen ölçeğin, Türkiye’de güvenilirlik ve geçerlilik çalışması Hisli tarafından yapılmıştır⁽²⁸⁾. Beck Depresyon Ölçeği, dörder seçenekten oluşan 21 soru içermektedir. Uygulama ve değerlendirme biçimine uygun olarak bireylerin son 2 hafta süresince kendilerine uygun olan seçenekleri işaretlemeleri istendi. Her bir sorunun yanıtı 0-1-2-3 puan olarak değerlendirilip, alınacak puanlar 0-63 arasındadır. Ölçeğin Türkçe geçerlilik güvenilirlik makalesinde kesme puanı 17 olarak belirtilmiştir. Puanın artması depresif belirti düzeyi ve şiddetinin arttığını göstermektedir.

Çalışmamızda aile gelir durumu, kadınların kendi algılarına göre kötü, orta ve iyi olarak, sosyal destek alma durumu ise genellikle stres altındaki ya da güç durumdaki bireye çevresindeki insanlar tarafından sağlanan yardım alması olarak kabul edildi.

İstatistiksel Analiz

Elde edilen veriler, bilgisayar ortamında SPSS IBM (versiyon 20.0) İstatistik Paket Programında değerlendirilmiştir. Ölçeklerden alınan puanların normal dağılım gösterip göstermediği normalite testlerinden Shapiro-wilk testi ile yapılmıştır. Test sonucuna göre normal dağılım göstermediği görülen verilerin analizleri için ikili karşılaştırmalarda Mann-Whitney U testi, ikiden fazla grupların karşılaştırılmalarında ise Kruskal-Wallis testi kullanılmıştır. Alt grup karşılaştırmalarında post hoc analizler kullanılmıştır. Ölçek puanları arasında ilişki olup olmadığı ise Spearman korelasyon analizi yapılmıştır.

İstatistiksel anlamlılık değeri olarak $p < 0.05$ kabul edilmiştir.

3. Bulgular

Katılımcıların 22'si erkek (%20.2), 87'si (%79.8) kadındır (n=109). Yaşları 16-64

arasında değişmekte olup, ortalama 41.13 ± 9.58 yıl idi. Bu çalışmada depresyon şüphesi sıklığı %36.7 (n=40) olarak saptanmıştır (Tablo 1). BUÖ'den alınan puanlar 0-18 arasında değişmekte olup, ortancası 7.0 puan idi.

Tablo 1.

Çalışma grubundakilerin Beck Umutsuzluk Ölçeğinden aldıkları puan ortalamalarının (medyan) bazı sosyodemografik özelliklerine göre dağılımı

Sosyo-demografik özellikler	n	Beck Umutsuzluk Ölçek Skoru Median (min-max)	Test value z / KW; p
Cinsiyeti			
Erkek	22	8.0 (0.0-18.0)	0.674; 0.500
Kadın	87	7.0 (0.0-18.0)	
Yaş grubu (yıl)			
≤34	22	5.5 (0.0-18.0)	2.966; 0.227
35-44	46	8.0 (0.0-18.0)	
≥45	41	7.0 (0.0-15.0)	
Medeni durumu			
Evli	90	6.5 (0.0-18.0)	1.374; 0.169
Evli değil	19	8.0 (0.0-16.0)	
Öğrenim durumu			
İlkokul ve altı	75	8.0 (1.0-18.0)	3.719; 0.000
Ortaokul ve üzeri	34	4.0 (0.0-18.0)	
Gelir getirici bir iş'de aktif olarak çalışma durumu			
Çalışmıyor	103	7.0 (0.0-18.0)	2.272; 0.023
Çalışıyor	6	3.0 (1.0-7.0)	
Aile tipi			
Çekirdek	69	7.0 (0.0-18.0)	0.902; 0.367
Geniş	40	8.0 (0.0-18.0)	
Aile gelir durumu			
Kötü	12	8.0 (4.0-18.0)	5.437; 0.066
Orta	72	7.5 (0.0-18.0)	
İyi	25	4.0 (0.0-12.0)	
Toplam	109	7.0 (0.0-18.0)	

Gelir getirici bir işte aktif olarak çalışma durumu ve katılımcıların öğrenim düzeylerine göre BUÖ puanları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır. Gelir getirici bir işte çalışmayanların, çalışanlara göre BUÖ puanları anlamlı derecede daha yüksek bulunmuştur ($z=2.272$; $p=0.023$). Benzer şekilde öğrenim durumu ilkökul ve altı olanların BUÖ puanları, öğrenim durumu ortaokul ve üstü olanlara göre anlamlı derecede yüksek bulunmuştur ($z=3.719$; $p=0.000$).

Özel gereksinimi olan çocuklardan 46'sı (%42.2) kız, 63'ü (%57.8) ise erkektir. Çocuklardan 11'inin (%10.1) anne ve babası

arasında akrabalık vardır. Çocuklardan 56'sının (%51.4) evde bir odası bulunduğu ifade edildi. Çocuk bakımından doğrudan sorumlu olanlardan %52.3'ü (n=57) sosyal bir destek aldığını, %45.9'u (n=50) devletten maddi bir destek aldığını bildirdi. Sosyal güvencesi olmayanların sayısı 18 (%16.5) idi. Çocuklardan 97'sinin (%89.0) bakımı anneler tarafından yapılmaktadır. Bu çalışmada depresyon şüphesi sıklığı %36.7 (n=40) olarak saptanmıştır.

Çalışmada sosyal güvencesi olmayanların BUÖ'ünden aldıkları puan, sosyal güvencesi olanlara göre daha yüksek olduğu bulundu ($z=2.206$; $p=0.027$). Evde özel gereksinimi olan

çocuğa ait bir oda bulunmayanların BUÖ'nden aldıkları puan, bulunanlara göre daha yüksek bulunmuştur ($z=2.083$; 0.037) (Tablo 2).

Bakım verenlere tedavi gördükleri psikiyatrik bir rahatsızlıkları olma durumları sorulduğunda, olgulardan 40 kişi depresyon

tanısıyla tedavi gördüğünü belirtmiştir. Katılımcıların depresyon tedavisi alma durumlarına göre BUÖ puanları arasında anlamlı fark tespit edilmiştir ($z=5.076$; $p=0.00$). Bakım vericilerden depresif bozukluğu olanların BUÖ puanları olmayanlara göre anlamlı bir şekilde yüksek bulunmuştur (Tablo 2).

Tablo 2.

Çalışma grubundakilerin Beck Umutsuzluk Ölçeğinden aldıkları puan ortalamalarının (medyan) özel gereksinimi olan çocukların ve ailesine ait bazı özelliklere göre dağılımı

Çocuğa ve aileye ilişkin bazı özellikler	N	Beck Umutsuzluk Ölçek Skoru Median (min-max)	Test value z / KW; p
Çocuğun cinsiyeti			
Kız	46	7.5 (0.0-18.0)	
Erkek	63	7.0 (0.0-18.0)	0.203; 0.839
Ailedeki kişi sayısı			
3 ve altı	15	8.0 (0.0-13.0)	
4	34	5.0 (0.0-15.0)	
5	29	8.0 (1.0-16.0)	4.404; 0.221
6 ve üzeri	31	8.0 (0.0-18.0)	
Çocuğun kardeş sayısı			
1	16	6.0 (1.0-14.0)	
2	31	5.0 (0.0-15.0)	
3	35	8.0 (1.0-16.0)	6.627; 0.085
4 ve üzeri	27	8.0 (1.0-18.0)	
Ailenin sosyal destek alma durumu			
Var	57	7.0 (0.0-18.0)	
Yok	52	7.5 (0.0-18.0)	0.198; 0.843
Devletten maddi destek alma durumu			
Yok	59	7.0 (0.0-18.0)	
Var	50	7.5 (0.0-18.0)	0.247; 0.805
Sosyal güvence durumu			
Yok	18	9.0 (0.0-18.0)	
Var	91	6.0 (0.0-18.0)	2.206; 0.027
Evde çocuğa ait oda varlığı			
Yok	53	8.0 (0.0-18.0)	
Var	56	5.0 (0.0-15.0)	2.083; 0.037
Çocuğun bakımı ile doğrudan ilgilenen kişi			
Anne	97	7.0 (0.0-18.0)	
Diğer	12	7.5 (3.0-18.0)	0.743; 0.458
Depresyonu			
Yok	69	5.0 (0.0-15.0)	
Var	40	10.0 (0.0-18.0)	5.076; 0.000
Toplam	109	7.0 (0.0-18.0)	

Çalışma grubundakilerin BDÖ'den aldıkları puanlar 0-52 arasında değişmekte olup, ortalama 14.43 ± 12.35 puan, BUÖ'nden aldıkları puanlar ise 0-18 arasında değişmekte olup, ortalama 7.01 ± 4.18 puan idi. BDÖ'den alınan puanlar ile BUÖ'den alınan puanlar arasında pozitif yönde bir ilişki saptanmıştır ($r=0.451$; $p=0.000$).

4. Tartışma

Zihinsel veya bedensel olarak yetersiz olmak hem çocuk, hem de ailesi için toplumsal, ekonomik sorunların yaşandığı olumsuz bir yaşam deneyimidir. Özel gereksinimi olan çocuklar, bireysel özellikleri ve eğitim yeterlikleri açısından akranlarıyla karşılaştırıldıklarında, beklenen düzeyden

anlamli farklılık gösteren bireyler olarak tanımlanmaktadır ⁽²⁹⁾. Çalışmamızda otizm, down sendromu, özel öğrenme güçlüğü, konuşma yetersizliği, yaygın gelişimsel bozukluk, dikkat eksikliği ve hiperaktivite bozukluğu, davranış bozukluğu, işitme yetersizliği ve fiziksel yetersizlik tanımlı çocuklar özel gereksinimi olan çocuklar olarak belirlenmiştir. Özel gereksinimi olan çocuğa sahip ebeveynlerin yaşadıkları duygular incelendiğinde; belirsizlik, kaygı, umutsuzluk, çaresizlik, suçluluk, acıma, şok, yalnızlık ve öfkenin ön planda olduğu görülmektedir ^(5, 8, 30).

Çocuklarının bakımıyla ilgili olumsuzluk yaşayan ebeveynler, destek, bilgi ve rehberlik gereksinimlerini ifade edemediklerinden “umutsuzluk” tablosu ortaya çıkmakta ve ilerleyen süreçte “depresyon” belirtileri göstermeye başlamaktadırlar ⁽³¹⁾. Umut ailelerin çocuklarının engellerini kabul etmede, önemli ve güçlü bir belirleyicidir ⁽³²⁾.

Özel gereksinimi olan çocuğa sahip ebeveynlerin umutsuzluk düzeyini belirlemek amacıyla yapılan çalışmada; çocuğun bakımı ile doğrudan ilgilenen ilkokul ve altı öğrenim düzeyine sahip ebeveynlerin umutsuzluk düzeyi, ortaokul ve üzeri öğrenim düzeyine sahip olanlardan daha yüksek bulundu ($p < 0.05$). Çalışmamızla benzer şekilde Karadağ (2009), Danış (2006) ile Yüzer ve ark. (2006) yaptıkları çalışmalarda da eğitim seviyesi arttıkça umutsuzluk seviyesinin azaldığı, sorunlara bakış açısının değişmekte olduğu, başa çıkma yöntemleri olarak daha etkin yöntemlerin kullanıldığı, daha mantıklı çözüm yollarının arandığı ve daha işlevsel yolların belirlendiği bulunmuştur ^(23, 33).

Yıldırım, Bek ve arkadaşlarının engelli çocuğa sahip annelerle yapmış oldukları çalışmalarda annelerin eğitim düzeyi arttıkça ruhsal belirti gösterme durumunun azaldığı ⁽³⁴⁾, üniversite eğitimi almış olan velilerin otistik çocuklarını daha kolay kabullendikleri ve onlardan utanç duymadıkları ⁽³⁵⁾, Coşkun ve ark yaptıkları çalışmada ise öğrenim düzeyi arttıkça sosyal destek algısının arttığı görülmüştür ⁽³⁶⁾. Yüzer ve ark. çalışmasında eğitim düzeyinin düşük olmasının kişilerin baş etme becerilerinde yetersiz kalmasına,

doğru bilgi kaynaklarının kullanılmamasına, önerilenlerin uygun biçimde uygulanmamasına ve değerlendirilememesine neden olduğu, bu durumun da umutsuzluk tablosuna yol açtığı ifade edilmektedir ⁽²²⁾. Eğitim düzeyi, bireylerin olaylar karşısındaki görüşlerini etkileyebileceğinden, eğitim durumuna göre kişilerin yorum yapabilme, kendini ifade edebilme, sorunlara çözüm üretebilme, iletişim kurma becerileri de değişiklik gösterebilir ⁽³⁷⁾.

Anne-babaların eğitim düzeylerinin yüksek olması öncelikle çocuklarının engelleri, gelecekte yapabilecekleri konusunda bilgi toplamalarını kolaylaştırmaktadır. Bilinmezlikten kurtulma, problemde çok çözüm yollarına yoğunlaşma ile umutsuzluğun azalacağı düşünülmektedir ⁽³⁸⁾.

Çalışmada özel gereksinimi olan çocuklarına bakım veren ebeveynlerin yaşlarıyla umutsuzluk düzeyleri arasında anlamlı fark olmadığı belirlendi ($p > 0.05$). Ergin ve arkadaşlarının yaptıkları çalışmada da bizim çalışmamızla benzer şekilde anne yaşının depresyon puanını etkilemediği bulundu ⁽³⁹⁾.

Song ve ark (2015) yaptıkları çalışmada engelli çocuğun bakımının uzun dönemde annelerde strese yol açtığını tespit etmişlerdir ⁽⁷⁾. Bir başka çalışmada bakım verilen çocuğun yaşı ne kadar küçükse ailelerin koruyuculuklarının o kadar arttığı, bu durumun da stresi arttırdığı belirlenmiştir ⁽⁴⁰⁾. Bu verilere göre, ebeveynlerin yaşı umutsuzluğu direkt olarak etkilemese de bakım süresinin uzamasının aileler üzerindeki stres ve umutsuzluk riskini arttıracakı düşünülmektedir.

Umutsuzluk, eğitim, yaş gibi faktörlerin yanı sıra annenin bakım sorumluluğu, ekonomik durumu ve iş yaşamından da etkilenebilir.

Çalışmada özel gereksinimi olan çocuklara bakım veren annelerden çocuğun bakımı ile doğrudan ilgilenen ve gelir getirici bir işte aktif olarak çalışanların umutsuzluk düzeyi, çalışmayanlara göre daha düşük bulundu ($p < 0.05$)

Demir ve arkadaşlarının (2010) çalışmalarında da, çalışmayan annelerin depresif bulguları

çalışan annelere göre anlamlı ölçüde fazla bulunmuştur⁽⁴¹⁾.

Çalışmamızdaki popülasyona baktığımızda sosyoekonomik düzeyin oldukça düşük olduğu görülmektedir. Hastane masrafları, bakım, tedavi ve rehabilitasyon için gereken araç gereçlere bakıldığında engelli bir çocuğa bakmak maliyet gerektiren bir süreçtir⁽²³⁾. Bu durumun annelerin umutsuzluk düzeyini arttıracakı düşünülebilir. Malm Buatsi ve ark (2015) ABD’ de yaptıkları çalışmada, çalışan annelerin yaşadıkları stres ve depresyonun daha fazla olduğu tespit edilmiştir⁽⁴⁰⁾. Çalışan annelerin sosyoekonomik koşulları nispeten iyi olmakla beraber, bakım konusunda yaşadıkları olası zorluklar nedeniyle stres, depresyon ve umutsuzluk olasılıklarının artmış olabileceği düşünülmektedir. Amerika Birleşik Devletleri ile ülkemizde yapılan çalışmalardan elde edilen sonuçlardaki farklılık, ülkelerin sosyoekonomik açıdan gelişmişlik düzeyi ile ilişkilendirilebilir. Ülkemizin dünyadaki düşük gelirli ülkeler kapsamında değerlendirildiği düşünülürse, gelir getiren bir işe sahip olmamanın annenin ekonomik açıdan kendini bağımlı ve yetersiz hissetmesine neden olacağı söylenebilir.

Özel gereksinimi olan çocuğa sahip olma aileyi farklı boyutlarıyla etkileyen önemli bir stres kaynağıdır. Literatürde, evlilik ilişkisinin olumsuz etkilenmesinin yanı sıra çocuğun cinsiyeti ile ebeveynlerin ruh sağlığının ilişkili olduğunu gösteren çalışmalar mevcuttur. Genel olarak toplumun erkek ve kız çocuklarına uygun gördüğü rollerde ve ailelerin bu rollerle ilgili beklentilerinde farklılıklar olduğu görülmektedir. Özel gereksinimi olan çocuğa sahip ebeveyn grupları ile yapılmış bazı çalışmalarda, çocuğun erkek olması durumunda babaların stres düzeyinin arttığı bulunmuştur⁽²⁾.

Yine özel gereksinimi olan çocuklardaki cinsiyet farkının gelecekle ilgili beklenti, motivasyon kaybı ve yaşam doyumunu etkilemediğini ve ruhsal belirtilerin görülmesiyle ilişkili olmadığını gösteren çalışmalar da vardır^(12, 17).

Bizim çalışmamızda özel gereksinimi olan çocuğun cinsiyeti ile umutsuzluk düzeyleri

arasında anlamlı fark yoktur ($p>0.05$). Çocukların cinsiyetlerinin farklı olması ile umutsuzluk arasında ilişki bulunmaması bakım verenlerin ağırlıklı olarak annelerden oluşmasından kaynaklanabilir.

Bakım sürecinde sosyal destek alma ailenin stresini azaltan faktörlerden biridir. Çalışmamızda bakım verenlerin çocuklarının bakımıyla doğrudan ilgilenmeleri ve bu süreçte sosyal destek alma durumları ile umutsuzluk düzeyleri arasında anlamlı fark bulunmadı ($p>0.05$). Köksal ve arkadaşlarının çalışmalarında algılanan sosyal desteğin, ebeveynlerin stres düzeyi ile ilişkili olmadığı bulunmuştur⁽²⁾. Demir ve arkadaşlarının çalışmasında da depresif semptom bulguları açısından, çocuğunun bakımı konusunda yardım alan ve almayan anneler karşılaştırılmış, aralarında anlamlı fark bulunmamıştır⁽⁴¹⁾.

Bazı çalışmalarda aile ve akrabalarından destek alanların stres ve umutsuzluk düzeyinin azaldığı saptanmıştır⁽¹⁸⁾. Dönmez ve arkadaşları ile Karadağ’ın çalışmalarında akrabalarından destek alan annelerin yaşadıkları sorunlarla daha kolay baş ettikleri, aldıkları sosyal destek arttıkça umutsuzluk düzeylerinin azaldığı belirlenmiştir⁽¹³⁾.

Sosyal destek ile ilgili araştırmalarda sosyal destek kavramının farklı açılardan ele alındığı belirtilmektedir. Aile bireylerinin destek sistemi hakkındaki özel beklentileri, bu beklentilerin karşılanma olanağı, sosyal destek kaynaklarının türü, niteliği, sosyal desteğe ilişkin memnuniyetleri ve kişiler tarafından yararlı bulunup bulunmaması, sosyal destek ile umutsuzluk arasındaki ilişkinin farklı çıkmasına sebep olabilir⁽²⁾.

Çalışmada devletten maddi destek alan ve almayanların umutsuzluk düzeyleri karşılaştırıldığında aralarında anlamlı fark bulunmadı ($p>0.05$). Sosyal güvencesi olmayanların umutsuzluk düzeyi, olanlara göre daha yüksek bulundu ($p<0.05$). Bu durum bağış, yardım vb. maddi desteklerin sosyal güvencenin yerini tutmadığını göstermektedir.

Özel gereksinimi olan çocuğa sahip aileler, çocuklarının bakımıyla ilgili yaşadıkları

zorlukların yanı sıra önemli oranda ekonomik zorluklarla uğraşmakta, sağlıklı olmayan fiziki koşullarda yaşamaktadırlar. Engelli ailelerin yarısına yakını kirada oturmaktadır. Konutları büyük oranda gecekondudur ve kenar mahallelerde yer almaktadır ⁽¹⁶⁾. Bu sosyo-ekonomik düzeyin düşüklüğünü ve fiziki koşulların yetersizliğini işaret etmektedir. Çalışmamızda evin fiziki koşullarıyla ilgili olarak evde çocuğa ait bir oda bulunup bulunmaması ve bunun umutsuzluk düzeyine etkisi incelenmiş, evde çocuğa ait odası olmayanların umutsuzluk düzeyi daha yüksek bulunmuştur ($p<0.05$). Özsoy Altuğ ve arkadaşları (2006) 110 anne ve baba ile yaptıkları bir başka çalışmada, ebeveynlerin %48,2'sinin çocuklarıyla ilgili sürekli bir kaza ve yaralanma korkusu yaşadıklarını belirtmişlerdir ⁽⁴²⁾. Fiziki koşulların olumsuzluğu ve bu koşullar nedeniyle ilave sorunlar yaşama korkusu ailelerin umutsuzluğunu arttırabilir.

Çalışmada ailedeki kişi sayısı, çocuğun kardeş sayısı, bakım sorumluluğunu alan kişinin kadın ya da erkek olması, eş ile akrabalık durumu, aile yapısının çekirdek ya da geniş olmasıyla umutsuzluk düzeyi arasında anlamlı fark bulunmadı ($p>0.05$). Çalışmamızla benzer şekilde Yıldırım ve arkadaşlarının çalışmalarında da çocuğun bakımında başka bir yardımcıının varlığı, eş ile akrabalık durumu, başka engelli çocuğun olması, çocuk sayısı ile ruhsal belirti gösterme arasında fark bulunmamıştır ⁽⁵⁾. Yaşam boyu engelli çocuğun bakımını sürdürmek zorunda olan ebeveynler zaman içerisinde sorun çözme becerilerini geliştiremez ve bu durumla yaşamayı kabullenemezlerse önce umutsuzluk, daha sonra da depresyon vb. ruhsal deneyimler yaşayabilirler.

Çalışmamızda çocuğun bakım sorumluluğunu alan kişinin kadın ya da erkek olması ile

umutsuzluk düzeyi arasında fark bulunmamıştır ($p>0.05$). Yapılan çalışmalarda da anne ve babaların çocuğun bakımı konusunda yaşadıkları stres ve depresyon düzeyleri arasında anlamlı fark bulunmamıştır ^(43,44). Ancak Tunali ve Power'in yaptığı çalışmada, çocuğun bakımını babalardan çok anneler üstlendiğinden, annelerin depresyona daha yatkın oldukları ve daha fazla profesyonel desteğe ihtiyaç duydukları bulunmuştur ⁽⁴⁵⁾. Çalışmalar arasındaki bu fark kültürler arasındaki farklılıktan kaynaklanıyor olabilir.

Çalışma grubundaki ebeveynlerden depresyon şüphesi olanların umutsuzluk düzeyi, olmayanlara göre daha yüksek bulundu ($p<0.05$). Depresyon Ölçeğinden alınan puanlar ile Umutsuzluk Ölçeğinden alınan puanlar arasında pozitif yönde bir ilişki saptandı ($r=0.451$; $p=0.000$). Farklı gruplarla yapılmış çalışmalarda da umutsuzluk düzeyinin anksiyete ve depresyonla ilişkili olduğu bulunmuştur ^(6, 46-48).

Çalışmanın sınırlılıkları arasında sadece Sakarya ilini kapsıyor olması, tüm Türkiye'ye genellenememesi sayılabilir.

5. Sonuç

Özel gereksinimi olan çocukların ailelerinde umutsuzluk önemli bir ruh sağlığı sorunudur. Bu çalışmada umutsuzluk ve depresyon arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmuştur. Umutsuzlukla ilişkili değiştirilebilir olduğu bilinen faktörlerle ilgili olarak çözümler bulunması için daha kapsamlı çalışmalar yapılması, depresyon şüphesi olanların saptanması için koruyucu ruh sağlığı hizmetlerinin yaygınlaştırılması yararlı olacaktır. Özel gereksinimi olan çocuğa sahip ailelerin, sağlık çalışanları ve eğitimciler tarafından bu hizmetlere yönlendirilmesi sağlanabilir.

KAYNAKLAR

1. Bahar Hİ. (2009). Sosyoloji. Uşak Yayınları 3. Baskı, Ankara sf: 151 ???
2. Eyce B. Tarihten Günümüze Türk Aile Yapısı. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, 2000;4
3. Köksal G, Kabasakal Z. Zihinsel Engelli Çocukları Olan Ebeveynlerin Yaşamalarında Algıladıkları Stresi Yordayan Faktörlerin İncelenmesi. Buca Eğitim Fakültesi Dergisi, 2012;32: 71-91.
4. Meral BF. (2006). Yüksek Lisans Tezi: "Babaların Zihin Engelli Çocuklarının Yetiştirilmesinde

- Yönelik Katılım Durumlarının Belirlenmesi” Eskişehir Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Özel Eğitim Anabilim Dalı, Tez Yöneticisi; Yrd. Doç. Dr. Atilla Cavkaytar. Eskişehir.???
5. Coşkun Y, Akkaş G. Engelli Çocuğu Olan Annelerin Sürekli Kaygı Düzeyleri İle Sosyal Destek Algıları Arasındaki İlişki. Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD), 2009;10 (1): 213-227.
 6. Ergüner-Tekinalp B, Akkök F. The Effects of a Coping Skills Training Program on the Coping Skills, Hopelessness, and Stress Levels of Mothers of Children with Autism. *International Journal for the Advancement of Counselling*, 2004;26 (3): 257-269
 7. Solmaz M, Sayar K, Özer ÖA, Öztürk M, Acar B. Sosyal Fobi Hastalarında Aleksitimi, Umutsuzluk ve Depresyon: Kontrollü Bir Çalışma. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 2000; 3:235-241.
 8. Song CS, Chun BY, Choi YI. The influence of fathers’ parenting participation with disabled children on parenting stress in mothers. *Journal of Physical Therapy Science*, 2015;27(12), 3825–8. <http://doi.org/10.1589/jpts.27.3825>
 9. Ergüner Tekinalp B, Akkök F. The Effects of a Coping Skills Training Program on the Coping Skills, Hopelessness, and Stress Levels of Mother of Children with Autism. *International Journal for the Advancement of Counselling*. 2004; 26(3): 257-269.
 10. Kocherova OI, Fil’kina OM, Dolotova NV, Malyshkina AI, Antysheva EN. Psychological features of mothers bringing up disabled children. *Vestnik Rossiiskoi Akademii Meditsinskikh Nauk/Rossiiskaia Akademiia Meditsinskikh Nauk*, 2014;(5-6), 98–101.
 11. Fernandez-Alcantara M, Garcia-Caro MP, Laynez-Rubio C, et al. Feelings of loss in parents of children with infantile cerebral palsy. *Disability and Health Journal*, 2015; 8(1): 93–101. <http://doi.org/10.1016/j.dhjo.2014.06.003>
 12. Dykens EM, Fisher MH, Taylor JL, Lambert W, Miodrag N. Reducing distress in mothers of children with autism and other disabilities: a randomized trial. *Pediatrics*, 2014;134(2), e454–63. <http://doi.org/10.1542/peds.2013-3164>
 13. Yıldırım A, Hacıhasanoğlu R, Karakurt P. Engelli Çocukların Annelerinin Ruhsal Durumlarının Belirlenmesi. *İstanbul Üniversitesi Florence Nightingale Hemşirelik Dergisi*, 2012;20 (3): 200-209.
 14. Karadağ G. Engelli Çocuğa Sahip Annelerin Yaşadıkları Güçlükler İle Aileden Algıladıkları Sosyal Destek ve Umutsuzluk Düzeyleri. *TAF Prev Med Bull*, 2009; 8 (4): 315-322.
 15. Sen E, Yurtsever S. Difficulties Experienced by Families With Disabled Children. *Journal of Specialists in Pediatric Nursing JSPN*, 2007, 12(4):238-252.
 16. Luther EH, Darly LC, Viriginia-Young-Cureton RN. Coping and Social Support for Parents of Children With Autism. *The Journal of School Nursing*, 2005;25(1): 40-47.
 17. Bodur S, Durduran Y. Konyada Engelli Çocukların Sağlık Hizmetlerinden Yararlanma ve Beklenti Durumu. *Genel Tıp Dergisi*, 2009;19(4): 169-175.
 18. Akandere M, Acar M, Baştuğ G. Zihinsel ve Fiziksel Engelli Çocuğa Sahip Anne ve Babaların Yaşam Doyumu ve Umutsuzluk Düzeylerinin İncelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2009;22: 23-33.
 19. Weiss MJ. Hardiness and Social Support as Predictors of Stress in Mothers of Typical Children, Children with Autism, and Children with Mental Retardation. SAGE Publication and The National Autistic Society, 2002;6(1): 115-130.
 20. Sen E, Yurtsever S. Difficulties Experienced by Families With Disabled Children. *JSPN*, 2007;12(4): 238-252.
 21. Batık-Vural M. Psikolojik Destek Programının Zihinsel Yetersizliği Olan Çocukların Annelerinin Umutsuzluk Ve İyimserlik Düzeylerine Etkisi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2012;31(1):64-87.
 22. Woolfson L. Family Well Being and Disabled Children: A Psychosocial Model of Disability-Related Child Behaviour Problems. *Br J Health Psychol*, 2004;9(1): 1-13.
 23. Bek H, Gülveren H, Şen B. (2012). Otistik Çocuğa Sahip Ebeveynlerle Normal Çocuğa Sahip Olan Ebeveynlerin Atılganlık, Suçluluk ve Utanç Düzeyleri Bakımından İncelenmesi. *Turkish International Journal of Special Education and Guidance & Counseling*, 1:2.
 24. Yıldız A, Tarakci D, Hajebrahimi F, Mutluay F. Disabled children’s functionality and their mother’s Quality of life and psychological status. *Pediatrics International: Official Journal of the Japan Pediatric Society*. 2016;<http://doi.org/10.1111/ped.13020>
 25. Beck AT, Weissman A, Lester D, Trexler L. The measurement of pessimism: the hopelessness scale. *J Consult Clin Psychol*, 1974; 42 (6): 861-5
 26. Seber G, Dilbaz N, Kaptanoğlu C, Tekin D. Umutsuzluk ölçeği: geçerlilik ve güvenilirlik. *Kriz Dergisi*, 1993;1 (3): 139-42
 27. Beck AT, Ward CH, Mendelson M, Mock J, Erbaugh J. An inventory for measuring depression. *Arch Gen Psychiatry*, 1961; 4: 561-71
 28. Hisli N. Beck Depresyon Envanteri’nin Geçerliliği Üzerine Bir Çalışma. *Psychol J*, 1988;6: 118-22
 29. <http://mevzuat.meb.gov.tr/html/66.html> Millî Eğitim Bakanlığı Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği, Erişim Tarihi ve Saati: 19.01.2015, 11:18
 30. Dykens EM, Fisher MH, Taylor JL, Lambert W, Miodrag N. (2014). Reducting Distress in Mothers of Childiren with Autism and Other Disabilities: A Randomized Trial. *Pediatrics*, 134:e454-63. Erişim tarihi: 07.07.2016.???
 31. Yüzer S, Yiğit R, Taşdelen B. Çocuğu Hastanede Yatan Annelerin Aldığı Sosyal Destek İle Depresyon Düzeyleri Arasındaki İlişki. *Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 2006; 9:4

32. Kausar S, Jevne RF, Sobsey D. Hope in Families of Children with Developmental Disabilities. *Journal on Developmental Disabilities*, 2003;10(1): 35-46.
33. Karadağ G. Engelli Çocuğa Sahip Annelerin Yaşadıkları Güçlükler ile Aileden Algıladıkları Sosyal Destek ve Umutsuzluk Düzeyleri. *TAF Prev Med Bull*, 2009;8(4):315-322
34. Yıldırım A, Hacıhasanoğlu-Aşlar R, Karakurt P. Engelli Çocukların Annelerinin Ruhsal Durumlarının Belirlenmesi. *İstanbul Üniversitesi Florance Nightingale Hemşirelik Dergisi*, 2012; 20(3): 200-209.
35. Bek H, Gülveren H, Şen B. (2012). Otistik Çocuğa Sahip Ebeveynlerle Normal Çocuğa Sahip Olan Ebeveynlerin Atılganlık, Suçluluk ve Utanç Düzeyleri Bakımından İncelenmesi. *Turkish International Journal of Special Education and Guidance & Counseling*, 1:2.
36. Coşkun Y, Akkaş G. Engelli Çocuğu Olan Annelerin Sürekli Kaygı Düzeyleri İle Sosyal Destek Algıları Arasındaki İlişki. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, 2009;10(1):213-227.
37. Kırbaş ZÖ, Özkan H. Down Sendromlu Çocukların Annelerinin Aile İşlevlerini Algılama ve Sosyal Destek Düzeylerinin Değerlendirilmesi. *İzmir Dr. Behçet Uz Çocuk Hast. Dergisi*, 2013;3(3):171-180.
38. Akandere M, Acar M, Baştuğ G. Zihinsel ve Fiziksel Engelli Çocuğa Sahip Anne ve Babaların Yaşam Doyumu ve Umutsuzluk Düzeylerinin İncelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2009;22: 23-32.
39. Ergin D, Şen N, Eryılmaz N, Pekuslu S, Kayacı M. Engelli Çocuğa Sahip Ebeveynlerin Depresyon Düzeyi Ve Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi. *Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 2007;10: 1
40. Malm-Buatsi E, Aston CE, Ryan J, et al. Mental health and parenting characteristics of caregivers of children with spina bifida. *Journal of Pediatric Urology*, 2015;11(2), 65.e1–65.e7. <http://doi.org/10.1016/j.jpuro.2014.09.009>
41. Demir G, Özcan A, Kızıllırmak A. Zihinsel Engelli Çocuğa Sahip Annelerin Depresyon Düzeylerinin Belirlenmesi. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2010;13: 4.
42. Özsoy-Altuğ S, Özkahraman Ş, Çallı F. Zihinsel Engelli Çocuk Sahibi Ailelerin Yaşadıkları Güçlüklerin İncelenmesi. *Aile ve Toplum Eğitim Kültür ve Araştırma Dergisi*, 2006; 3:69-77.
43. Rousey A, Best S, Blancher J. Mothers' and Fathers' Perspectives of Stress and Coping With Children Who Have Severe Disabilities. *American Journal on Mental Retardation*, 1992;97: 99-109.
44. Laxman DJ, McBride BA, Jeans LM, et al. Father Involvement and Maternal Depressive Symptoms in Families of Children with Disabilities or Delays. *Matern Child Health J*, 2015;19(5):1078–86. <http://doi.org/10.1007/s10995-014-1608-7>
45. Tunalı B, Power TG. Coping by Redefinition: cognitive Appraisals in Mother of Children with Autism and Children without Autism. *Journal of Autism and Development Disorders*, 2002;32: 25-34.
46. Abela JRZ, Seligman MEP. The hopelessness theory of depression: A test of the diathesis-stress component in the interpersonal and achievement domains. *Cognitive Therapy and Research*, 2000;24(4), 361–378. <http://doi.org/10.1023/A:1005571518032>
47. Chochinov HM, Wilson KG, Enns M, Lander S. Depression, Hopelessness, and suicidal ideation in the terminally ill. *Psychosomatics*, 1998; 39, 366–370. [http://doi.org/10.1016/S0033-3182\(98\)71325-8](http://doi.org/10.1016/S0033-3182(98)71325-8)
48. D'Zurilla TJ, Chang EC, Nottingham EJ, Faccini L. Social problem-solving deficits and hopelessness, depression, and suicidal risk in college students and psychiatric inpatients. *Journal of Clinical Psychology*, 1998; 54(8), 1091–1107. [http://doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-4679\(199812\)54:8<1091::AID-JCLP9>3.0.CO;2-J](http://doi.org/10.1002/(SICI)1097-4679(199812)54:8<1091::AID-JCLP9>3.0.CO;2-J)